

HABIL. DR. EGIDIJUS ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

ANTANO BARANAUSKO „LENKOMANIJA“ LIETUVIŲ JUDEJIMO LYDERIŲ AKYSE

Šiame darbe mėginama pasamprotauti, kaip mūsų istorinėje sąmonėje susiformavo ir veikė *polonomano*, lietuvių atgimimo *renegato* Seinų vyskupo Antano Baranausko įvaizdis.

Mėginama parodyti (fragmentiškai), kiek tas įvaizdis sutampa su istorine realybe ir kiek su ja prasilenkia. Bandoma pasidalyti savo interpretacijomis apie tai, kodėl būtent tokie sutapimai ir prasilenkimai įvyko.

Pateikiamos kelios tezės, kuriose susipina istoriografinio akivaizdumo ir hipotetinio trapumo savybės, kurios tačiau gali būti labai produktyvios A. Baranausko ir pasaulio, kuriam jis priklausė, reinterpretacijos galimybėms. Reinterpretacijos, kurios – V. Kavolio žodžiais tariant – mes turime imtis *be baimės ir be patoso...*

Nelengva lengva atsakyti į klausimą, ką šiandien reiškia Antano Baranausko vardas. Ką jis reiškia buvusios Seinų vyskupijos, o ypač Seinų apskrities ar net Seinų parapijos katalikų bendruomenės palikuonims? Banalu būtų įrodinėti, kad lietuviams jis reiškia viena, o lenkams – kita.

Patiems lietuviams per šimtmetį tapo įprasta išžiūrėti tik į vieną – poeto giesmininko, šauklio, o ne Katalikų Bažnyčios dignitoriaus istorinį profilį. Chrestomatinių poeto kūrinių nuo mokyklos suolo formuojamoje kultūrinėje lietuvių atmintyje ir istorinėje sąmonėje susiformavo gana vienpusiškas herojus – kone nacionalinio šventojo, senatvėje nukrypusio į nemalonią nacionaliniams lietuvių jausmams polonofiliją, paveikslas. Lietuviai šiandien yra išimylėję vieną A. Baranausko siluetą. Jie labiau negu anksčiau vengia susidurti su tais jo praeities realybės bruožais, kurie prasilenkia su tautinės hagiografijos tradicija, itin išgalėjusia sovietmečiu.

Sovietmečiu lietuviškumas ir jo biografiniai simboliai mūsų sielose negalėjo būti siejami su giliomis kontroversijomis. Totalinio nacionalinių jausmų žeminimo sąlygomis piešti tautinius herojus tamsesnėmis spalvomis būtų reiškę pilti vandenį ant sovietinės indoktrinacijos malūno rato. Sovietmečiu neliko intelektualinės galios ir drąsos į tautos šventuosius žvelgti realistinės kritikos akimis. Po kunigo, lietuvių tautinio judėjimo

dalyvio ir puikaus prozininko Juozo Tumo-Vaižganto kalbėti skaudžius žodžius apie hagiografijos herojus, tokius kaip A.Baranauskas, pasidarė nebemadinga. Tad manyčiau, jog nėra beprasmiška šiame darbe pamėginti suvokti įvaizdžius, kurie klostėsi ir klostosi lietuvių (ir lenkų) istoriografijoje, populiareesnės lektūros paviršiuje ir pagaliau masinės sąmonės savybes atspindinčioje komercinėje spaudoje. Per paskutinį dešimtmetį Lenkijos laikraščiuose ypač daug buvo skirta dėmesio A.Baranauskui, tiksliau – klausimui, ar Seinų vyskupas nusipelnė paminklų, o jei nusipelnė – kokių. Žurnalistiniai komentarai, gatvės interviu ir net akademinės publikos užstalės kalbėjimai yra gan geras, nors sunkiai suvaldomas šaltinis istorikui, siekiančiam suprasti adresatą, motyvuojančiam pastangas pačiam imtis plunksnos.

Tad keltume klausimą, kaip lietuvių ir lenkų kognityviojoje bei kultūrinėje atmintyje klostėsi vyskupo A.Baranausko įvaizdis? Čia svarbu pamatyti, kokie prietarai, su jokia įrodoma istorijos realybe nieko bendro neturintys stereotipai lyg kerpės apaugo jo statulą ir dabar liudija daugiau gyvųjų ir suvokti bandančiųjų mentaliteto savybes, o ne charakterizuoja patį A.Baranauską. Reikia pamėginti suprasti vyskupo kelią į Seinų katedrą taip, kaip jis pats jį suprato. Tik tada galėsime suvokti, ką jo veikloje įvertino amžininkai, vėliau – lietuvių ir lenkų karo liudytojai. Galiausiai galėsime pamatyti, kokie jo biografijos bruožai tapo svarbiausi šių dienų visuomenei.

Pradėkime nuo to, kaip lietuvių istorinėje ir kultūrinėje savimoneje įsitvirtino romantiškas ir prieštaringas poeto vyskupo paveikslas. Lietuviškoji A.Baranausko įvaizdžio odisėja nebuvo nei paprasta, nei viena-prasmė. Jo ankstyvųjų metų poetinė kūryba neabejotinai buvo svarbi lietuvių atgimimo versmė XIX amžiuje. 1863 m. sukilimo išvakarėse poeto žodis išreiškė lietuvių lūkesčius, gaivino išsivadavimo viltis, skatino kartu su lenkais pakelti ginklą prieš Rusijos viešpatystę. Tačiau visas kunigo ir vyskupo vėlesnis gyvenimas buvo nukreiptas kita kryptimi, negu taikėsi jaunoji lietuvių (aušrininkų) karta. Taikliai A.Baranausko likimą yra nusakęs Tomas Venclova: „Baranausko (beje, iš dalies ir Mickevičiaus) poezija Lietuvoje suvaidino paradoksalių vaidmenį. „Litvomanų“ karta pritaikė ją savo sistemai. Pats Baranauskas, kaip ir daugelis lenkų veikėjų, laikė lietuvių demokratinį tautinį atgimimą erezija arba geriausiu atveju vaikišku žaidimu. Tuo tarpu demokratinio atgimimo vadovai žavėjosi jo jaunystės eilėraščiais, juos citavo ir spausdino savo leidiniuose, kuriais senstantis autorius anaip tol nebuvo patenkintas. Įvyko nelyginant asmenybės skilimas, jos dviejų sinchroninių pjūvių prieštaravimas: jaunas poetas Baranauskas įkvėpė sąjūdį, kuriam senas vyskupas nesimpatė

zavo. Jo tekstai prieš jo paties valią įgijo naują prasmę – pirmiausia dėl *kalbos*, kuria buvo parašyti“¹.

Išties, ar ne dėl tokio T.Venclovos apibūdinto paradokso XIX a. pabaigos lietuvių veikėjai, tiek liberaliosios, tiek katalikiškosios, kaip tada buvo vadinama – klerikalinės pakraipos, labai skaudžiai nusivylė vėlyvojo A.Baranausko pažiūromis ir elgsena?

Negalima sakyti, kad vyskupas gyvenimo pabaigoje būtų pasidaręs koks sąmoningas lenkintojas, tačiau kone prieš savo valią tapusiam lietuvių judėjimo įkvėpimo šaltiniu jam jau nebebuvo galima tikėtis to judėjimo nenuvilti. Galėtume interpretuoti šį paradoksą dar kitaip: jei A.Baranauskas nebūtų sukūręs savo garsiųjų eilių, jo, kaip Kauno seminarijos profesoriaus ar Seinų vyskupo, polonofilija net nebūtų kaip nors kritusi į akis, išsiskyrusi iš ano meto pasaulėžiūros dominančių. Jo pažiūros greičiau būtų suvoktos kaip visiškai normalus XIX–XX a. sandūros laikotarpio reiškinys.

Tačiau mes žinome, kad lietuvių intelektualinėje mintyje A.Baranausko atitolimas nuo tautinio judėjimo (arba – tiksliau – neprisidėjimas prie *jau-nosios Lietuvos*) buvo vertinamas gana negailestingai. Bene didžiausi kritikai buvo du jo luomo žmonės, savo kultūrinėje ir politinėje veikloje susidūrę su A.Baranausku: tai jau minėtas J.Tumas-Vaižgantas ir prelatas Aleksandras Dambrauskas (Adomas Jakštas). Pastarasis savo prisiminimuose rašė: „Aš teprisiminsiu čia vien tik keistokas B-ko pažiūras į lietuvių tautystę. Šiuo atveju jis buvo tiksliai įsitikinęs, kad mes, lietuviai, esame tik *gente lituani*, o *natione* mes tikri lenkai...“² Labai panašiai kaip A.Dambrauskas A.Baranausko lenkomaniją vertino Maironis. Jis teigė, kad Seinų vyskupas buvo įsitikinęs, jog lietuvių tautos išganymas yra vien „ankštoje vienybėje su lenkais“.

Baranauskioje kandumu iki šiolei buvo nepranoktas J.Tumo-Vaižganto žodis. Ko gero, niekas kitas iki jo ir po jo nebuvo pabandęs A.Baranauskui suteikti žemesnį svarbiausių lietuvių kultūros veikėjų XIX a. rangą. Vaižganto be didelio gailesčio ir ypatingos pagarbos sukurtas vyskupo paveikslas yra maždaug toks: *lenkų mokslus ėjo, lenkų ir dvasios buvo persmelktas*. Lenkiškumas jo akyse buvo lyg savaiminė blogybė lietuvių nacionalizmo epochos sąlygomis. Kita vertus, skirtingai negu daugelis tyrinėtojų, Vaižgantas nelinkęs labai aiškiai dalyti A.Baranausko gyvenimo į šlovintuosius – poeto ir vėlesnius – lietuviybės išdavimo periodus. Jam poetas, šiaip ar taip, yra talentingas eiliakalys.

¹ T.Venclova, *Vilties formos. Estetika ir publicistika*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 1992, p. 274.

² A.Dambrauskas, Mano prisiminimai apie vyskupą A.Baranauską, *Antanas Baranauskas. Literatūra ir kalba*, t. 19, Vilnius, 1986 (toliau – ABLK), p. 438.

Tarp tų „keleto“ eilėraščių, kuriuos iškelia savo paskaitose J.Tumas, pirmiausiai atrandam net ne dabar kone visuotinai A.Baranausko poetinį talentą reprezentuojantį „Anykščių šilelį“, bet neilgą vėlyvą eilėraščių „Svetimoje šalelėje“. Jei A.Baranauskas būtų parašęs tokių eilėraščių bent dešimt, įrodinėjo savo literatūros istorijos kurso studentams ir skaitytojams J.Tumas, jo vardas tikrai būtų tapęs didis.

A.Baranausko kaip dvasininko būdas, jo *uvėrumas*, jo pažiūros, talentai ir net jo garsioji askezė – visa tai J.Tumo nusakoma lygiai negailestingai. „Koks begalinis pasitikėjimas savimi! Koks egoistinis sausumas! Kokia kitokia Baranausko askeza, neg šv. Pranciškaus Saleziečio!“³ – vis tai J.Tumo vertinimo žodžiai, toli gražu netinkantys nacionalinio herojaus biografijai. Pabrėžtinas paradoksas: kartais XX a. pradžios liberaliosios pakraipos lietuvių intelektualai pasauliečiai buvo gerokai tolerantiškesni tiek poeto ydoms, tiek unijinių pažiūrų vyskupo *polonofilijai*. Ryškus šios pakraipos atstovas Jonas Vileišis parodė daugiau tolerancijos vyskupo lenkybei ir jo elgsenos supratimo. Netrukus po A.Baranausko mirties jis rašė: „Užimdamas aukštą vietą, vyskupas Antanas stengėsi laikytis politikos ir taktikos, priderančios jo padėjimui. Ne sykį turėjo slėptiesi ne tik prieš valdžią, bet ir prieš savuosius, ar tai kunigus ar svietiškuosius. Bijodamas, idant nebūtų apšauktas litvomanu, lenkėsi prieš kai kuriuos lenkus ir ieškojo tarpe jų simpatijos, nors tai dažnai erzino pačius lietuvius. Ar šiokia, ar tokia buvo jo politika, bet širdis jo buvo linkusi prie lietuvių, prie savo tautos, kurią karštai mylėjo – tai liudija gyvas jo palikimas – neužmirštamoms tautiečių giedamos dainelės“⁴.

Pasauliečiai literatai M.Gustainis, S.Čiurlionienė, kiek vėliau literatūros istorikas M.Biržiška nedvejojo suteikdami „Anykščių šilelio“ autoriui didžio poeto, apdainavusio gimtojo krašto gamtą, vardą. Jie buvo atlaidesni vyskupo – kaip tada buvo suprantama – polonomanijos ydoms.

Kaip paaiškinti šį įvaizdžio formavimosi reiškinį? Yra galimi keli šio reiškinio interpretavimo būdai, kurie sietini su skirtingais XX a. pradžios liberalų, nacionalistų ir klerikalų požiūriais į daugiakultūrį LDK palikimą, nevienodai šiam palikimui skiriamai vietai ateities Lietuvos peizaže. Kodėl tautiniai katalikų veikėjai (ypač J.Tumas) buvo tokie negailestingi A.Baranauskui? Dabar pasitenkinama tik teiginiu, kad nei lietuvių, nei juo labiau lenkų istoriografijoje šio reiškinio niekas deramai neįvertino. Nors abejonių nekelia tai, kad lietuvių liberalams A.Baranausko lenkiškumas kėlė mažesnę alergiją negu nacionalistams ir lenkiškumo-lietuviškumo klausimais su jais neretai sutampantiems krikščionims demokratams. Tai priklausė nuo požiūrio į daugiakultūrį LDK palikimą ir lietu-

³ Ten pat, p. 38.

⁴ J.Tumas, *Antanas Baranauskas*, Kaunas, 1924, ABLK, p. 443.

vių bajorų vietą ateities Lietuvoje skirtumą. Anot M.Riomerio, klerikalams (A.Jakštui) atrodė, kad bajorijos relituanizacijos galima siekti, sumokant krašto socialinio konservatyvizmo kainą (jei bajorai grįžtų prie lietuvių kalbos ir prisiektų naujai lietuvybei, jiems galėtų būti garantuotos senosios privilegijos...). Tokia Lietuva būtų tapusi etnolingvistinio nacionalizmo ir socialinio konservatyvizmo buveine.

Liberaliau galvoję demokratiniai sluoksniai nebarstė lietuvių bajorijai jokių privilegijuotų pažadų, tačiau tikėjo, kad atgimstančioje Lietuvoje bus vietos daugiakultūriam LDK tapatumui ir tolerancijos visų piliečių etnokultūriniais polinkiams. (Jokių privilegijų bajorams, bet pilietinės garantijos lenkų ir *nekalbančių lietuviškai lietuvių* kultūrinei veiklai.) Štai čia unijinė A.Baranausko *lenkomanija* taip pat buvo labiau toleruojama liberaliosios krypties veikėjų nei savų jaunosios Lietuvos kunigų.

XX a. pradžios lenkų visuomenei vyskupas buvo neabejotinas autoritetas. 1903 m. Vilniuje, lietuviams užsakius Mišias už A.Baranauską, pasimelsti į Šv. Mikalojaus bažnyčią susirinko nemažai lenkų. Nenuostabu: tai, ką lietuviai vyskupo veikloje regėjo kaip tautinio reikalo išdavystę, lenkų turėjo būti vertinama kaip ištikimybė Abiejų Tautų Respublikos tradicijai.

Tačiau pirmųjų XX a. dešimtmečių įvykiai ne tik kad nepadarė pomirtinio A.Baranausko likimo lenkų kultūros svarbesniu faktu, bet atvirkščiai: tas vyskupo įvaizdis blėso, apsinešė būtais nebūtais įtarimais, istorinėmis paskalomis ir, ko gero, galutinai išnyko iš lenkų visuomenės kognityviosios atminties kartu su pačia Seinų vyskupija, kartu su demarkacinėmis linijomis ir kruvinais kariniais konfliktais. Jei lietuvių istorinėje sąmonėje A.Baranausko simbolinis kapitalas augo, užmirštant jo *kaltę* tautiniam sąjūdžiui, tai lenkų – atvirkščiai, buvęs *lenkų tikėjimo* dvasininkas tapo svetimas.

Į lenkų akademinės istoriografijos ar literatūros tyrinėtojų akiratį A.Baranauskas sugrįžo vėliau, jau po Antrojo pasaulinio karo, ir ne kaip *lenkų vyskupas*, bet tik kaip lietuvių poetas, „Anykščių šilelio“ autorius. Jo veikla buvo imta interpretuoti perdėm lietuvių istorijos kontekste, kaip *svetimojo* lenkų istorijos atžvilgiu, nors neabejotinai toks A.Baranauskas nebuvo. Bent jau pats tikrai jautėsi esąs lenkų istorinio pasakojimo dalis. Galbūt kaip A.Mickevičius, kurį nepaprastai garbino, kaip dešimtys ir šimtai lietuvių, kurie sukrovė savo talentus į lenkų tautos kūrybos aruodus.

Šia prasme labai simptomiškas ir toliaregiškas rodosi P.Lossowskio straipsnis „Du lietuvių kultūrinio ir tautinio atgimimo keliai: Baranauskas ir Basanavičius“⁵, kuris atsirado po 1986 m. Lenkijos mokslų akade-

⁵ P.Lossowski, Dwie drogi odrodzenia kulturalnego i narodowego Litwinów: Baranauskas i Basanavičius, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, XXXI, 1996.

mijos Literatūros tyrimo instituto organizuotos konferencijos „Lenko formulės kaita XIX amžiaus antrojoje pusėje“. P.Lossowskio pranešimas konferencijoje, skirtoje lenkų tapatumo kaitai, formaliai vertinamas kaip bandymas išvelgti A.Baranauską kaip *saviškį* Lenkijos istoriniame pasakojime, tačiau iš esmės vyskupo portretas buvo paliktas lietuvių paveiklų galerijoje. Panašiai kiek anksčiau buvo padaręs dabar kone klasikiniu laikytiname veikale „Lietuvių tautinis kultūrinis judėjimas XIX amžiuje“ Jerzy Ochmański, priskirdamas A.Baranauską prie žymiausių lietuvių polonofilų⁶.

P.Lossowskis pirmiausiai pažvelgė į mūsų herojų ne kaip į literatą, bet kaip į sąmoningą lietuvių tautinio judėjimo dalyvį, kuris buvo įkvėptas ir pats įkvėpė patriotinius jausmus prieš 1863 metų sukilimą. Faktas, jog būsimasis vyskupas į lietuvių kalbą išvertė lenkų tautine giesme tapusį A.Felińskiego „Boże coś Polskę“, anot istoriko, liudija, kokios artimos buvo bendro lenkų ir lietuvių išsivadavimo idėjos. Šis labai dažnai pastebimas A.Baranausko ankstyvosios biografijos faktas išties yra simboliškai reikšmingas. Šiandien, žvelgdami į paskutiniuosius vyskupo gyvenimo metus, galime sakyti, jog lietuviškojoje istoriografijos tradicijoje išsivalę jo gyvenimo padalijimas į dvi skirtingas lietuviybės atžvilgiu dalis yra gerokai perdėtas. Tam pagrįstai priešpriešinamas tam tikras A.Baranausko politinių pažiūrų nuoseklumas, siejantis jo veiksmus 1860-aisiais ir 1900-aisiais.

P.Lossowskis palygino Seinų vyskupą su vienu lietuvių atgimimo patriarchų J.Basanavičiumi: pastarasis siekė padaryti, kad „Lietuva taptų lietuviška“, kad pajėgtų gyventi savarankišką gyvenimą. A.Baranauskas turėjo kitokią viziją. „Jo kelias, – rašo P.Lossowskis, – kadaisė meninio protesto, o vėliau – rūpinimosi lietuvių kalba, kartu išlaikant glaudų politinį ryšį su lenkiškumu – buvo visiškai priešingas. Lietuvių tautininkų (*narodowcy*) požiūriu jis nevedė į jų užsibrėžtus tikslus“⁷.

Tačiau, siekiant tikslumo, reikėtų labai atsargiai vertinti P.Lossowskio pateiktą dviejų lietuvių atgimimo kelių koncepciją. Tiesa, kad skyrėsi J.Basanavičiaus ir A.Baranausko Lenkijos ir Lietuvos ateities vizijos, bet vargu ar to gana, kad nuspręstume apie du lygia greta vingiavusius politinės raidos kelius. Tiesiogine prasme – A.Baranauskui apibūdinti netinka klasikinės tautinio sąjūdžio kategorijos. Liaudies katechizacija gimtąja lietuvių kalba – tai tradicinis *gente* formatas, o *natione* – tad Lenkija – buvo jo vizijos tikslas. Mano įsitikinimu, vestina ne paralelė tarp J.Basanavičiaus ir A.Baranausko, bet chronologinė gija. *A.Baranausko požiūris – tai*

⁶J.Ochmański, *Litewski ruch narodowo-kulturalny w XIX w.*, Białystok, 1965, p. 127.

⁷P.Lossowski, *Dwie drogi odrodzenia...*, p. 154.

XIX amžiaus vidurio kelias, pasibaigęs sukilimo 1863 m. pralaimėjimu. Po keliasdešimt metų, dominuojančių XIX a. pabaigos lietuvių ir lenkų tautinių judėjimų kontekste, tai iš dalies jau buvo anachronizmas, dramatinė visą vyskupo gyvenimą.

Taigi A.Baranauskas nepasikeitė į gyvenimo pabaigą. Atvirkščiai – jis liko konservatyviai ištikimas jaunystės idealams, nors ir nustojo juos skelbti. Tuo labiau – jausmingai poetinėmis formomis. Atsitiko kas kita: per tuos metus po sukilimo radikaliai pasikeitė lietuvių visuomenė. Ji tuo labiau negalėjo susitaikyti, kad kartu su ja nesikeitė pamiltasis dainius. Štai kur istorijos ironija.

Įteikta 2003 m. sausio mėn.

THE „POLOMANIA“ OF ANTANAS BARANAUSKAS IN THE EYES OF LITHUANIAN NATIONAL MOVEMENT LEADERS

Egidijus Aleksandravičius

Summary

In this work, the author tries to discuss how in our historical conscience the image of Bishop of Seinai Antanas Baranauskas as a *polonomaniac* and *renegade* of the Lithuanian revival was formed and functioned.

There is an attempt to show (in a fragmentary manner) to what extent this image agrees and disagrees with historical reality. The author presents his own interpretations of the reasons why these adequacies and inadequacies occurred.

He presents several propositions in which the characteristics of historiographic reality and hypothetical fragility intermingle, but which can be very productive reinterpretations of Baranauskas and the world he lived in. They are reinterpretations, which according to V.Kavolis *we should undertake without fear and pathos*.